

„U NJEGA SMO SVI ZAKLETI“: DILEME USTAVNOG PATRIOTIZMA

Predrag Zenović

The paper offers an analysis of constitutional patriotism, as a normative model of constitutional identity, citizenship and patriotic loyalty in the framework of contemporary Montenegrin state. The underpinning goal of the paper is to show that constitutional patriotism can be both a unifying integrative force in a highly plural, polarized and transitional Montenegrin society and a constructive tool in the process of state-building. The article starts with theoretical elaboration of constitutional patriotism as a relatively new concept in the kaleidoscope of political theory.

O ustavnom patriotizmu

Ustavni patriotizam je relativno nov koncept u političkoj teoriji. Pod ovim pojmom podrazumijevaju se različiti i često nespojivi politički fenomeni i teorijske kategorije. Postoje različiti pristupi ustavnom patriotizmu, a ti pristupi istovremeno i osvjetljavaju različite aspekte ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam može se odrediti kao tip patriotske privrženosti (lojalnosti), kao oblik ustavnog identiteta, kao model društvene integracije i konačno kao sveobuhvatna teorija građanstva¹.

¹ U politikološkoj misli bivših jugoslovenskih država autori koji su se bavili ustavnim patriotizmom uglavnom ga određuju kao oblik ustavnog identiteta.

Ustavni patriotizam kao patriotska privrženost tematizuje odnos građana, subjekata, podanika prema ideji *patriae*, domovine, političke zajednice. Glavni doprinos ovog koncepta polju političke teorije je u specifičnom obliku patriotizma, kao jednom racionalnom i/ili utilitarnom obliku patriotske privrženosti. Ustavni patriotizam kao oblik ustavnog identiteta akcentuje svojevrsnu tautologiju konstitucionalne teorije: u srcu ustavno-političkog samospoznavanja može biti jedino ustav, a ne vanustavne i predustavne kategorije.

Ustavni patriotizam može se definisati kao oblik građanstva koji uključuje identifikaciju i odanost skupu normativnih sastavnica ustavno-političkog poretka jedne zajednice. Ustavni poredak ovdje treba shvatiti kao politički i pravni poredak prije nego kao pisani, sveobuhvatni, kodifikovani pravni akt najviše pravne važnosti.

Ustavni patriotizam u kontekstu političkih prilika postreferendumske Crne Gore često je pominjan u akademskim

Prevod knjige Jan-Verner Milera u izdanju Fabrike knjiga iz Beograda značajno je uticao na recepciju ovog koncepta u našoj politikološkoj misli. Nenad Dimitrijević, Dragica Vujadinović, Milan Podunavac i Ilija Vujačić bavili su se ustavnim patriotizmom kao strategijom za stvaranje stabilne političke zajednice. Nikola Beljinac u svojoj doktorskoj disertaciji analizira koncept ustavnog patriotizma kao oblik patriotske privrženosti. Moja doktorska teza, čiji prevedeni dio navodim u uvodnom dijelu ovog rada, bavi se ustavnim patriotizmom kao konceptom građanstva, i nadalje primjenjuje nalaze na primjeru Evropske unije. v. Jan-Verner Miler, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010, Dragica Vujadinović, „Evropski ustavni patriotizam – smisao, izazovi, perspektive“, u: *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka, Podgorica 2015, Nenad Dimitrijević, “Ustavni identitet Evropske unije”, <http://pescanik.net/ustavni-identitet-evropske-unije-2/>, Nikola Beljinac, “Da li je ustavni patriotizam mogući u multikulturalnim društvima”, *Godišnjak* br. 6, FPN, Beograd, 2011

debatama, ali i među praktičarima politike². Konsolidacija demokratije nužno vidi ustavnu demokratiju kao svoj normativno poželjni cilj. Ustavi su fundament političke legitimnosti, jedna od najpoželjnijih političkih vrijednosti iznova konstituisane političke zajednice. Stoga ne čudi da se u političkom i akademskom diskursu javlja ideja ustavnog patriotizma. Ipak, Crnu Goru, u odnosu na druge suverene zajednice recentnog ustavno-pravnog utemeljenja kao suverene političke zajednice, pored navedenih izazova, karakteriše i jednovjekovna kontestacija državnosti što patriotizmu, posebno ustavnom, daje gotovo vitalni heuristički značaj u konkretnim političkim prilikama.

Sintagmu ustavni patriotizam skovao je Dolf Sternberger. Etiološki ovaj koncept se poziva na dva naizgled suprotna pojma: konstitucionalizam i patriotizam što Miler naziva „oksimoronom“. Konstitucionalizam se odnosi na skup pravila određene političke zajednice – pravila, norme, zakoni doneseni radi zaštite prava građana i ograničavanja državne, ali i moći same političke zajednice, koja može da naruši slobodu pojedinca. Patriotizam, međutim, ukazuje na važnost lojalnosti prema toj

² Čini se da je izvor u oba slučaja već pomenuti pregnantni doprinos ovom konceptu profesora i saradnika Fakulteta političkih nauka u Beogradu od kojih su neki uticajni i u crnogorskoj politikološkoj javnosti. Profesor Ilija Vujačić je sredinom 2017. godine u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti održao tribinu na temu ustavnog patriotizma. S druge strane, afirmativna viđenja ustavnog patriotizma u javnosti su uglavnom dolazila od Crnogorske demokratske unije (CDU), koja je na Kongresu na Cetinju 2017. godine promijenila ime u „Crnogorska“. Politički savjetnik lidera i budući lider ove partije, Vladimir Pavičević, takođe je predavač na FPN-u i bliski saradnik profesora Vujačića, pa je razumljivo što je ovaj koncept dobio toliki značaj. Putevi jedne ideje, ipak, ne govore sve o ideji i njenoj recepciji u javnom mnjenju. Pride, dalje reinterpretacije ove ideje u crnogorskoj javnosti značajno se razlikuju od načina na koji su ih prvobitno formulisali pomenuti autori.

političkoj jedinici, pripadanju jedinstvenoj cjelini i simboličko-normativnim svjetonazorima koje ta politička zajednica dijeli. Dakle, dok je prvi koncept pretežno liberalan i individualistički, drugi je komunitaran, kolektivistički. Konstitucionalizam poziva na racionalnu osnovu stvaranja poretka, dok je patriotizam jedan emocionalno nabijen pojam. Konstitucionalizam podrazumijeva univerzalne norme³, patriotizam je po definiciji okrenut partikularnom, specifičnoj kulturnoj ili političkoj zajednici. Budući da su ti pojmovi sveobuhvatni, ustavni patriotizam ne može biti puki spoj opsega tih dvaju pojmova. Drugim riječima, ove pojmove treba redefinisati kako bi činili smislenu leguru koju određujemo kao ustavni patriotizam.

U sljedećem dijelu daću pregled teorija na kojima se temelji ustavni patriotizam kao pojam u kaleidoskopu političke teorije. Potom ću ukratko izložiti moju koncepciju ustavnog patriotizma. Konačno, probaću da ovaj teorijski koncept primijenim na slučaj Crne Gore u njenom specifičnom povjesno-političkom kontekstu.

Sternberger

Pojam ustavnog patriotizma pojavio u kontekstu njemačke rasprave historičara (*Historikerstreit*) sredinom 1980-ih, između

³ Istina je da se ustavni poredak nalazi uvijek u specifičnom društvenom, političkom i povijesnom kontekstu i na taj način gubi mogućnost da bude interpretiran kao univerzalna kategorija. Ipak, na pojmovnoj razini, možemo reći da je konstitucionalizam zaista definisan univerzalističkim premisama. Univerzalizam ovdje treba shvatiti u dva značenja: univerzalizam opsega (odnosi se na sve subjekte koji čine političko biće i prostor zajednice, *ratione personae i ratione territoriae*) i univerzalizam sadržaja (značajno određeno jezikom prava na način na koji je ono bilo stvarano u evropsko-kontinentalnoj pravnoj baštini, kao opštevažeće norme „vanvremenog“ pravnog poretka). Ustavni patriotizam, u interpretaciji i argumentaciji koju slijedim, polazi od univerzalizma ali se prema njemu kritički određuje.

konzervativnih i lijevih intelektualaca, o ocjeni nacističkih zločina, kulturi sjećanja i pamćenja uopšte. Budući da im se zajednička prošlost činila punom zločina počinjenih u ime etničke pripadnosti, prošlost, nacija ili sama država nisu više mogli biti legitimni razlozi/motivi nacionalnog jedinstva. Postojala je potreba za drugačijim fokusom zajedničkog identiteta i odanosti. Razmišljajući da demokratsku osnovu identiteta treba tražiti u temeljnim normama politike, a ne u etničkoj pripadnosti, Dolf Sternberger je razradio svoj ustavni patriotizam u časopisu *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23. maja 1979. godine, na dan 30. godišnjice njemačkog Osnovnog zakona (Grundgesetz):

Još uvijek žalimo, i dalje se nadamo. No, u međuvremenu nacionalni osjećaji ojačani su jasnom idejom o prednostima koje proizlaze iz ovog Osnovnog zakona. Ustav je nastao iz sjene u kojoj je stvoren. U takvoj mjeri da je sada oživljen, stvarajući moćne aktere i djelanje nastale iz pukih propisa, oblikovane političke organe, da smo sami iskoristili u njemu zajamčene slobode i da smo naučili kako djelovati unutar i sa državom. Novi, drugačiji patriotizam formirao se neprimjetno, jedan patriotizam utemeljen na ustavu. Nacionalni osjećaj ostaje ranjen. Ne živimo u cjelovitoj Njemačkoj. Ali živimo u punom ustavu, potpuno ustavnoj državi, i to je jedna vrsta domovine.⁴

Polje domovine je ustav, a ne teritorij naseljen sunarodnicima. Nacionalni osjećaj je ranjen, ali u ovoj Sternbergerovoj interpretaciji, čini se da on i nije nužan za patriotsku odanost. Proizvodnja političkog nastavila se uprkos odvojenim dijelovima Njemačke – kroz ustav i način na koji je izrazio i definisao novu političku zajednicu. Naposljetku, prema Sternbergerovom mišljenju, ustav je bio jamstvo građanskih

⁴ Dolf Sternberger, „Verfassungspatriotismus“ [„Constitutional Patriotism“] (1979), in *Schriften [Writings]*. Frankfurt am Main: InselVerlag, 1992, vol. 10, pp. 13-16. Prevod na engleski: Allison Brown.

sloboda u jednoj pravnoj državi. Drugim riječima, imamo prelaz u razumijevanju nacionalne države i odnosa između koncepcija nacije i države. Koncept nacije ustupa mjesto jednoj univerzalnijoj koncepciji prava koja sada postaje jedinstveni objekt patriotskog osjećaja. Za njemačku nacionalnu i ustavnu povijest ovo je bio istinski kopernikanski obrt.

Habermas

Ustavni patriotizam, kao društveno filozofska kategorija, vezuje se za Habermasovu političku filozofiju i, tek odnedavno, sa njegovim intelektualnim raspravama o budućnosti Evropske unije. Kao što objašnjava, univerzalistička jezgra ustavne države, koja su bila rezultat američkih i francuskih revolucija, sadržana su u demokratiji i ljudskim pravima. „Ovaj univerzalizam još uvijek ima svoju eksplozivnu snagu i vitalnost, ne samo u zemljama Trećeg svijeta i Sovjetskog bloka, nego i u evropskim zemljama, gdje ustavni patriotizam stiže novo značenje tokom transformacije identiteta.“ Habermasova teorija post-metafizičkog razuma, kao i razlika između društvenog i normativnog, činjenica i normi, odražavaju ovu dihotomiju koju on pokušava nadvladati idejom o suizvornosti (*cooriginality thesis*) demokratije i ljudskih prava, *ergo* republikanskog i liberalnog principa, javne suverenosti i lične slobode.⁵

Habermas smješta ustavni patriotizam unutar dihotomije – politička kultura i kultura uopšte. Ova distinkcija je važna jer prevazilazi argumentaciju komunitarista i kulturu posmatra kao okvir drugačiji od specifične političke kulture koju pojedinac gradi u zajednici, u stalnom susretu sa drugošću. „Liberalna politička kultura samo je zajednički naziv ustavnog patriotizma (*Verfassungspatriotismus*) koji povećava svijest o raznolikosti i

⁵ Jürgen Habermas, *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996. Print.) 121

integritetu različitih oblika života koji su suživotni u multikulturalnom društvu.“ Dok se kultura odnosi na pretjerano impregnirane etičke, estetske i uopšteno – vrijednosti, politička kultura proizlazi iz intersubjektivne razmjene perspektiva različitih tradicija.

Ova dva ključna teorijska doprinosa Habermasa daju fundiranost konceptu ustavnog patriotizma. „Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa (Jurgen Habermas) predstavlja verovatno najbolji izdanak obnovljene tradicije građanskog republikanizma. Radi se o uticajnom pokušaju pomirenja principa liberalnog univerzalizma (racionalno-legalnih procedura) i komunitarnog partikularizma (horizonta etičkog samorazumevanja zajednice).“⁶ Ideja o suizvornosti ukazuje da je moguće pomiriti republikansko i liberalno geslo, suverenitet i lična prava i slobode i da je ustavni patriotizam ništa drugo nego sofisticirana reartikulacija ideje liberalno-republikanskog građanstva, uz značajni normativni pomak. Drugi doprinos Habermasa u razdvajanju opšte i političke kulture čini da se kultura ne posmatra jednodimenzionalno i odveć romantičarski, već kao složena višeslojna mreža značenja i praksi od kojih su neke, prosto – političke.

Miler

Jan-Verner Miler (Jan-Werner Müller)⁷ jedan je od rijetkih autora koji su se, umjesto puke kritike, bavili konstruktivnom,

⁶ Beljinac, *ibid.* 228

⁷ Ustavni patriotizam, dakako, nastaje u određenom istorijskom okviru sazrijevanja njemačke demokratije. Kuriozitet je i to da su ključan doprinos ovom konceptu dala tri autora njemačkog porijekla. Gdje tražiti objašnjenje takve činjenice? U njemačkoj racionalističkoj filozofiji, otporu prema romantičarskom nacionalizmu, nacional-socijalizmu, ideologiji „krvi i tla“? Teško je dati odgovor. U tom svijetlu, je li kontekstualno uporediva činjenica da ovaj koncept preuzimaju autori jugoslovenskog područja, nakon iskustva etnofiletizma 90ih?

ali ipak kritičkom razradom koncepta ustavnog patriotizma. Drugim riječima, njegov je glavni cilj bio razviti teoriju ustavnog patriotizma i odgovoriti na kritike koje ga dekonstruišu. Miler definiše ustavni patriotizam kao novu teoriju građanske privrženosti unutar savremenih, kulturološki raznolikih, liberalnih demokratija. Milerov doprinos popularizaciji ustavnog patriotizma u akademskim raspravama je neupitan.

U središnjem poglavlju knjige, Miler razvija teoriju ustavnog patriotizma. Prva primjedba koju daje o ustavnom konceptu je njegova normativna zavisnost od drugih normativnih koncepcija političke teorije. Naime, ustavni patriotizam *per se* nije potpuno razvijena normativna teorija, on je samo dio „odgovora na izazov nastanka, opravdanja i održavanja političke vlasti“. To je prvenstveno način kolektivne samo-refleksije, „etičkog samorazumjevanja“ koji treba da se odredi prema izvoru i načinu samovlade. Ustavni patriotizam „koncepira uvjerenja i dispozicije potrebne građanima da održe određeni oblik političke vladavine“. Drugim riječima, Miler vidi ustavni patriotizam kao prazan i kritički koncept kojem nedostaje dodatni normativni doprinos. Tu moralnu pozadinu, etičku dopunu, Miler vidi u teoriji pravde, odnosno mogućim teorijama pravde na kojima se ustavni patriotizam može zasnovati.

Prema Milerovom mišljenju, opšta teorija ustavnog patriotizma trebalo bi da odredi tri kategorije: *objekt privrženosti, način privrženosti i razloge privrženosti*. Temeljni normativni impuls ustavnog patriotizma prema Milerovom mišljenju je „ideja o pojedincima koji se međusobno prepoznaju kao slobodni i jednaki i pronalaženje fer uslova zajedničkog života“. Drugim riječima, on ponavlja ugovorno načelo da politička vladavina „treba biti opravdana onima koji su podložni njenim odlukama“. Opravdanje nije potrebno za svaki pojedinačni pravni akt, već je to duh pravnog poretka koji treba

biti percipiran kao opravdan. Jednom kad je „ustavna esencija“ utvrđena, može se očekivati da građani legitimišu odluke poretka i onda kada se sa istim ne slažu. U takvoj situaciji „... i razumna nesaglasja o određenim tumačenjima samog ustava, trebala bi biti prihvatljiva čak i onima koji se nalaze u manjini“. Upravo u tome leže razlozi vezanosti za zajednicu, sociološka objašnjenja privrženosti specifične za ustavni patriotizam:

Što se tiče razloga privrženosti, već sam naznačio da građani koji žele tretirati jedni druge kao slobodne i jednake u zajedničkom društvenom prostoru imaju razloga da usvoje načela ustavne demokratije. Oni takođe imaju razloge za održavanje borbe za najbolju realizaciju tih načela tokom razumnih nesaglasja.

Za Milera, objekt vezivanja ustavnog patriotizma nije ustav shvaćen pozitivistički. Umjesto toga, u pitanju je „ideja građana da međusobno opravdavaju političku vladavinu jedni drugima“. U paradigmi ustavnog patriotizma, pravedni i demokratski postupci, doneseni pozitivnim zakonom određene države, a norme i vrijednosti koje su dio ustavnih osnova, predstavljaju konačni objekt privrženosti. U odnosu na objekt vezanosti, Miler objašnjava „zahtjev specifičnosti“, ustavnu kulturu koja proizlazi iz određenog povijesnog konteksta. Ta specifična ustavna kultura je veza između univerzalnih normi i posebnosti nacionalne kulture. Ustav i posebna kultura su u dijalektičkom odnosu, i međusobno se nadograđuju. Baš kao što norme koje proizlaze iz određene političke kulture pronalaze materijalizaciju u ustavu, neke ustavne norme tokom vremena postaju dio političke kulture. Odgovarajući na pitanje o načinu vezanosti, Miler ističe „reflektirajuću, kritičnu, ili ponekad i ambivalentnu“ prirodu ljubavi koju ustavni patriotizam podrazumijeva. Miler upoređuje ustavni patriotizam s habermasijskim pojmom „kolektivnog procesa učenja“ – stalnim refleksivnim ispitivanjem *statusa quo* i potrage za

mogućim alternativama. Odgovarajući na kritiku liberalnih nacionalista da je ustavni patriotizam previše apstraktan i „bez krvi“, Miler tvrdi da će simbolički sadržaj ustavne kulture nužno izazvati specifične emocije. Među strastima ili emocijama koje se obično odnose na pripadnost, on smatra da bi *sram, srdžba, duhovitost, ljutnja i osjećaj krivice* mogli igrati značajniju ulogu poređenju s drugim mogućim skupovima emocija. Za razliku od nekih drugih pripadnosti, ustavni patriotizam je oblik *vjernosti načelima*. Konačno, on zaključuje da je ustavni patriotizam, kao oblik postkonvencionalne, post-tradicionalističke i postnacionalističke pripadnosti, refleksivan i nalazi „normativna sredstva za samoosporavanje“.

Opšta teorija ustavnog patriotizma, po Mileru, mora biti svjesna vlastitih granica. Prvo, to nije *freestanding* (samostalna) teorija političkog razgraničenja (demarkacije) te se mora oslanjati na već postojeće političke entitete (*polities*). Ustavni patriotizam je kompatibilan s onim što on naziva „transnacionalnim normiranjem“ – prekograničnom razmjenom političkih i moralnih veza i praksom uzajamnog učenja i deliberativnog angažovanja. Nadalje, ustavni patriotizam priznaje legitimne razlike među različitim ustavnim kulturama različitih političkih zajednica. To čini ustavni patriotizam pluralnim i otvorenim za različite varijacije i oblike.

Drugo, ustavni patriotizam ne stvara visok stupanj društvene solidarnosti, a solidarnost zavisi od ideje pravičnosti koju ovaj koncept usvoji. Uprkos tome, Miler objašnjava da povjerenje može takođe proizaći iz zajedničkog političkog projekta te spremnosti naroda da ostvare ciljeve tog projekta. U njegovim riječima „stvarna praksa i zajednička aktivnost, održavanje i unapređivanje ustavne kulture su ti koji stvaraju politički identitet, a ne unapred data postvorena (*reified*) nacionalna kultura“. Odgovarajući na tvrdnju liberalnog nacionalizma da je socijalna država normativno povezana sa zajedničkom

sudbinom zajednice, zajedničkim porijeklom itd., Miler navodi da je socijalna država prije svega „rezultat političkih borbi za sudjelovanje i pravdu“. Emocije gotovo religiozne žrtve i transcendentne apstrakcije ne smiju se, prema Milerovom mišljenju, miješati sa spremnošću građana da plate poreze i doprinose shemi socijalne zaštite. Drugim riječima, funkcionisanje socijalnog sistema zavisi od racionalnih odluka pojedinaca, a ne o iracionalnih osjećaja.

Ipak, uprkos tim zamislivim nedostacima, ustavni patriotizam još uvijek može izbjeći „izvore moralne opasnosti“ i služiti kao izvor građanskog povjerenja (*stability*) i građanskog osnaživanja (*empowerment*). Pod moralnim opasnostima ustavnog patriotizma Miler misli na mogućnosti da postane previše oslonjen na državu i neliberalan (etatistički) ili da postane oblik civilne religije. Kako objašnjava, obije ove primjedbe, iako s različitim teorijskim i praktičnim pozadinama, temelje se na nepovjerenju prema „identitarnoj logici“ koja nužno isključuje neke članove društva i stvara drugost. Međutim, ustavni patriotizam nije prvenstveno vezan za državu, već za političke principe, ne upućuje na homogenost partikularnih kulturnih uvjerenja, askriptivnih ili dobrovoljnih identiteta, a normativni fokus je na samim političkim načelima, a ne na državi ili političkoj zajednici. Važan aspekt Milerove koncepcije ustavnog patriotizma je njegova neprestana potraga za ostvarivanjem univerzalnih normi:

„...onda se čini vjerovatnijim reći da, budući da zapravo postojeći ustav ili postojeće državne strukture nikada ne mogu ispuniti očekivanja istinskog univerzalizma, kritika inspirisana ustavnim patriotizmom zapravo je oblik trajne kritike koja nikada neće rezultirati ničim poput neproblematične građanske identifikacije s postojećom politikom. Takav nedostatak zatvaranja (uokvirivanje) će istovremeno pružiti podsticaj za nastavak borbe za sve potpuniju – ali nikada potpunu realizaciju

univerzalističkih ideala. To je primamljivo nazvati Sizifovom koncepcijom ustavnog patriotizma.“

Na taj način, ustavni patriotizam se više smatra idealom nego zamislivim konceptom građanstva. Ustavni patriotizam je stalno samo-preispitivanje, pa je pitanje koliko se takav vid kritičkog odnosa prema poretku i zajednici može uskladiti sa neophodnim minimumom lojalnosti i pripadnosti koje taj poredak i ideje koje predstavlja, zahtijevaju⁸. Ipak, postoji jedna posve zavodljiva ideja koju Miler naslućuje, da ustavni patriotizam u sebi miri dva još od helenističke tradicije prisutna, ideala - jedan koji za cilj ima stvaranje poretka i izgradnju političke zajednice i drugi, koji taj poredak stalno preispituje kao moguću prepreku ostvarenju lične slobode.

Ustavni patriotizam kao oblik građanstva

U ovom ću dijelu definisati, odrediti opseg, sadržaj i normativni doprinos ustavnog patriotizma i dati svoje teorijsko gledište ovog koncepta. Kao što sam objasnio, ovaj se pojam koristi za određenje različitih, često suprotnih, značenja u političkoj teoriji. Ustavni patriotizam se nikad nije koncipirao kao „punopravna“ i nezavisnu teorija, čiji normativni sadržaj ne zavisi od drugih teorija. Jedan od heurističkih doprinosa ovog rada je da ukaže da je ustavni patriotizam rezultat složenog međusobnog djelovanja različitih načela i principa koji se fundiraju modernom i savremenom političkom teorijom i njihovim dijalogom sa klasičnim antičkim nasljeđem. *Ergo*,

⁸ Ovdje možemo napraviti paralelu sa dilemom između prirodnopravnog i pozitivističkog gledišta prava po kojem jedno garantuje pravičnost (utemeljenost u višim principima), a drugo pravnu sigurnost. Tako i u konceptu političke pripadnosti mora biti sjedinjen *ideal kritičnosti* koji dovodi u pitanje i preispituje postojeći poredak i *ideal lojalnosti* koji omogućava poretku da se reprodukuje.

ustavni patriotizam se može razumjeti kao samostalna teorija, sa sopstvenim normativnim poljem, ali kao i druge, ova teorija je u stalnom dijalogu sa istorijom političkih ideja.

Ustavni patriotizam moguće je odrediti kao postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i odanost minimalnom skupu normativnih činilaca ustava, široko shvaćenog kao politički i pravni poredak određene političke zajednice. Svi elementi ove definicije zahtijevaju detaljnu razradu.

Ustavni patriotizam, po mom sudu, radikalno mijenja pristup dvama temeljnim pitanjima političke teorije: pitanju o najboljem obliku vladavine (teleološko pitanje) i pitanju suštine političkog (ontološko)⁹. Najbolji oblik vladavine je klasično pitanje, a ustavni patriotizam potvrđuje staru Platonovu ideju, prema kojem je najbolji oblik vladavine onaj koji se temelji na vladavini zakona, a ne ljudi¹⁰. Vjerujem da se dosljednom

⁹ Pojmove teleološkog i ontološkog, uz nešto drugačije određenje, vidjeti u Podunavac., „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, FPN, FPZ, Beograd, Zagreb, 2016

¹⁰ O konceptu vladavine prava kao, na nivou metafore ali i doslovnosti, suprotstavljenom vladavini ljudi, Dimitrijević, pozivajući se na dva važna autora, piše: „Preliminarni odgovor može biti samo jedan: svako mora na nesumnjiv i efikasan način biti podvrgnut apstraktnim pravnim pravilima... To je suština koncepta vladavine prava. To je lepo formulisao Džon Lok: „Mi smo svi sluge zakona, kako bismo bili slobodni“ Ili Harington. Pošto vladavinske pozicije zauzimaju ljudska bića, poznata formula Džemsa Haringtona o „državi u kojoj vladaju zakoni a ne ljudi“ predstavlja samo metaforu. Ipak, reč je o moćnoj metafori. Vladavinski proces koji se ne ostvaruje u skladu sa opštim, apstraktnim, unapred poznatim pravilima, uopšte ne zaslužuje da bude nazvan političkom vlašću. Radi se jednostavno o „ilegalnoj i nelegitimnoj zloupotrebi sile, kroz koju država postaje personalizovana, pristrasna i neodgovorna“ Nenad Dimitrijević, „O ustavu i demokratiji“, *Peščanik*, www.pescanik.net

primjenom koncepta ustavnog patriotizma ova ideja vladavine zakona tj. prava dovodi do krajnjih logičkih posljedica te, premda se odnosi na vrlo drevnu ideju praktično oličenu u povijesti britanskog parlamentarizma, ona radikalno mijenja pogled na moderni kontekst i prevlast nacionalnih država kao središta našeg političkog života. Treba ponovo razmotriti ideju vladavine zakona u kontekstu nacionalne države i dominacije nacionalne kulture u njoj, kako bi se uočili svi problematični elementi kojima vladavina prava treba da se suprotstavi. Isto tako, promijenjena „priroda“ zakona u savremenim pluralnim društvima s kritikom usmjerenom na temelje legitimiteta podstiče ovakav radikalni otklon od uvriježenog shvatanja pravne države kao neutralne i pravične. U takvom društveno-istorijskom kontekstu ustavni patriotizam postavlja ključno pitanje: koji bi zakoni trebalo da budu u temelju naših političkih zajednica i u kojem političkom i društvenom kontekstu treba da postoje kako bi postali legitimni i univerzalno obavezujući?

Pored odgovora na pitanje o najboljem poretku, ustavni patriotizam odgovara i na pitanje o suštini političkog. Ovo pitanje se u istoriji političke teorije odnosi obično na suštinu politike kao intersubjektivne realnosti, ali i na prirodu čovjeka kao političkog bića. Koncept političkog koji predstavlja ustavni patriotizam donosi, po mom viđenju, jednu pomirujuću političku ontologiju. Ona se, naime, ne usredsređuje ni na konfliktnu prirodu intersubjektivnih odnosa zagovaranih agonističkim modelima demokratije, niti na konsenzualnom pogledu na političke stavove tzv. „postpolitičkog“ pristupa Rolsa ili Habermasa¹¹. Političko, tako, znači nužnost traganja za najboljim rješenjem intersubjektivnih odnosa u kontekstu moralne i etičke, ustavom

¹¹ Za tvrdnju da ovi autori zagovaraju postpolitički poredak u kojem „politika kakvu znamo više ne postoji“ vidjeti kod Glen Newey, *After Politics: The Rejection of Politics in Contemporary Liberal Philosophy* (New York: Palgrave, 2001).

zajamčene, pluralnosti. Smisao politike kao praktične aktivnosti je pronaći najbolja praktična i normativna rješenja političkih i drugih izazova zajedničkog života pripadnika jedne zajednice, vodeći računa da su ona legitimna. Drugim riječima, ova pravila moraju (implicitno) priznati različita etička stajališta onih kojima su ova pravila usmjerena da bi bila legitimna. Politički se možemo međusobno razumjeti i međusobno komunicirati *politički*, sve dok jedni druge priznajemo *pravno*. Zato je o ustavnom patriotizmu najbolje razmišljati kao konceptu građanstva koji kao osnov intersubjektivog razumijevanja, ali i objekat patriotske lojalnosti kao mobilizatora političkog djelanja, stavlja minimum najšire prihvatljivih pravila, kao elementarnih odrednica zajedničkog života jedne političke zajednice.

Ustavnost i patriotizam: dijalektika oprečnih?

Ustavni patriotizam mijenja se u osnovi oba pojma sadržana u njegovu imenu. Ustavni patriotizam zadržava u sebi nekoliko značenja konstitucionalizma: a) konstitucionalizam kao osnovni skup načela zajedničkog života, b) konstitucionalizam kao zaštita manjina od tiranije većine, c) konstitucionalizam kao zaštita od proizvoljne moći skupina, pojedinaca, ali i diskursa, sveobuhvatnih doktrina, kulturnih obrazaca.

Posebno je zanimljiv odnos između konstitucionalizma i demokratije kao najšire prihvaćene platforme legitimacije političkog poretka. Ideja da demokratija nije dovoljna da bi jedna država postala sistem slobode i prava bila je očita i prvim kritičarima demokratije. U tom smislu, svrha ustavnosti je da bude korektivni mehanizam demokratiji, zaštiti pojedinca i manjine od arbitrarne vlasti države i većine, čak i po cijenu da bude anti-demokratska.

Zašto je patriotizam važan i šta je njegova normativna vrijednost? Patriotizam se može analizirati iz različitih

disciplina i teorijskih perspektiva od kojih su dvije izrazito važne: etička i politička. Ove dimenzije patriotizma su značajne za ukupni normativni uticaj ustavnog patriotizma. Etička supstancija patriotizma leži između krajnosti univerzalnog morala i posebnih, lokalnih ili ličnih privrženosti. Da li su naši osjećaji solidarnosti, bratstva i empatije usmjereni čovječanstvu kao cjelini, shodno nekom principu i opštosti ili su uvijek određeni posebnošću, pripadanju konkretnoj političkoj zajednici? Da li je priroda naših obaveza moralna (etička), te je dugujemo drugim ljudima prema nekom univerzalnog Kantovskom zakonu, ili je pravna i politička, te zato uvijek zavisi od postojanja strukture institucija jedne političke zajednice koje tu obavezu definišu?

Razumjevanje patriotizma kao lojalnosti i konkretne pripadnosti, a ne univerzalnog principa ogleda se u u analizi Endrjuua Oldenkvista (Andrew Oldenquist) koji moralnost tumači kao splet različitih lojalnosti, a ne apstraktnih načela i ideala. Nadalje, tu je i Makintajerov (Alasdair MacIntyre) argument da je patriotizam središnja moralna vrlina¹². Međutim, dok je za Makintajera vrlina, za Kateba patriotizam predstavlja pogrešku izgrađenu od sjećanja na uglavnom heroiziranu i lažnu povijest. Osjećaj srodstva uglavnom izmišljene čistote spojene sa društvenim vezama koje su uglavnom „nevidljive ili nelične, zapravo apstraktne“¹³.

U analizi patriotizma preklapaju se deskriptivne i normativne teorije, esencijalističke i instrumentalističke, objašnjavalačke i one razumijevajuće, stvarajući dodatan problem da se ovom pojmu pristupi analitički i svrsishodno prema zahtjevima

¹² Andrew Oldenquist, “Loyalties,” *Journal of Philosophy*, 79: 173–193, 1982, and Alasdair MacIntyre, *Is Patriotism a Virtue?* (The Lindley Lecture), Lawrence: University of Kansas, 2002.

¹³ George Kateb, “Is Patriotism a Mistake?” *Social Research*, 67: 901–924, 2009

političke teorije. U tome je i problem jasnog određenja normativne vrijednosti patriotizma u koncepciji ustavnog patriotizma. Ustavni patriotizam smatra se političkim patriotizmom koji namjerno izostavlja referenciranje na partikularne etike (koncepcije dobra). Čuvajući centripetalna obilježja patriotske privrženosti, političke obligacije koju stvara, ustavni patriotizam oslobađa se pregnantnih etičkih koncepata. U slučaju ustavnog patriotizma imamo istost predmeta patriotske odanosti i izvora političke obaveze i legitimacije - minimala pravila koja autonomno usvajamo kao vodeća načela zajedničkog života, što, makar s logičke tačke gledišta, omogućava čvršću i trajniju privrženost.

Ustavni patriotizam razlikuje se od ostalih oblika patriotizma ne samo zbog objekta privrženosti (ustavnih načela političke zajednice) nego i zbog vrste privrženosti koju pokreće. Ustavni patriotizam svakako čuva ideju patriotske solidarnosti kao nužnog stanja modernog građanstva u pluralnim društvima. Kao što je objašnjeno, on to čini kroz redefinisane objekta lojalnosti: umjesto nacije – *patriae* – postavlja osnovni skup ustavno-političkih načela. Promjena predmeta privrženosti redefiniše kvalitet lojalnosti – to je racionalnija, argumentovana odanost, koja ne isključuje potencijalnu emocionalnu privrženost. Ako se ustavni patriotizam pojavljuje u određenom povijesnom kontekstu, u njemačkom i našem slučaju jedne istorije međunacionalnog uzajamnog istrebljenja i netrpeljivosti, diskriminacije i denigracije, onda ovaj koncept treba uzeti kao novi način vrednovanja pluralnosti i identiteta. Sam po sebi ovaj koncept može zvučati prazno, previše akademski i hladno, čini se kao koncept koji se „teško osjeća, doživljava“. Ali, ako se uzme u svojoj istorijskoj kontekstualnosti, istoriji zloupotrebe etničke, nacionalne, jezičke i svake druge kulturne specifičnosti kao motiva dominacije, netolerancije, negacije, nepriznanja, ustavni patriotizam nije prazan koncept: on je simbol

prihvatanja različitosti i stavljanja tolerancije na pijedestal konstitucionalnih vrijednosti. To je novi način političkog samorazumijevanja, koji daje prednost ideji o ravnopravnosti građana i favorizuje *političko* u odnosu na *povijesno* ili *etičko*. Štoviše, to bi trebalo shvatiti kao razboriti pomak u razumijevanju politike kao zajedničkog života različitih pojedinaca i grupa?

Ovaj patriotizam je kritičkiji, racionalniji i pragmatičniji, ali nije zatvoren za moguće vrednosno-afektivne odanosti. U tom smislu, ustavni patriotizam je inkluzivniji, dopuštajući i drugim načinima da se bude patriotom, postavljajući kao minimum potrebno poštovanje najčešće postignutih normi.

*Država, nacija i ustav:
gdje je zlatno runo crnogorske suverenosti?*

Za razumjevanje ustavnog patriotizma u kontekstu Crne Gore, valja istražiti neke od organizujućih principa svekolike društvenosti u povijesti ovog i sličnih društava: država, nacija i ustav. Istovremeno, ove tri kategorije predstavljaju tri moguća objekta identifikacije i patriotske lojalnosti, *ergo* različite modele građanstva.

Način na koji politička zajednica rangira političke pojmove i daje im normativnu, simboličku, i mobilizacijsku vrijednost rezultat je društveno-istorijskog iskustva, savremene političke deliberacije i težnji te zajednice u budućnosti. Političko-teorijsko gledanje ovih pojmova i rangiranje do kojih dolazimo argumentima normativne političke filosofije ne moraju se nužno poklapati sa tim vrednosnim redosljedom.

Nacionalne države nakon legitimacijske krize apsolutističkih monarhija svoj poredak podređuju konceptu ustavnosti. Nacija se tu javlja kao novi nosilac suverenosti i kroz širenje političkih prava za sve šire slojeve građanstva ojačava svoju poziciju suverena.

Ustavnost kao koncept u sebi nužno sadrži antimažoratarne svojstva kojima se negativni efekti demokratije, kao moguće tiranije većine, usklađuju sa idejom neprikosnovosti sloboda i prava. Zato je ustavnost, u državama gdje se nacija konceptualizuje etnički ili onima u kojima je nacija određena kroz određenu partikularnu, isključujuću koncepciju dobra (etički, vjerski), korektivni mehanizam koji uspostavlja univerzalnost građanstva, jednakost pred zakonom (*isonomia*) i slobodu pojedinca.

Crnogorsko iskustvo je specifično. Na Berlinskom kongresu izborna suverenost u smislu moderne države ići će pod ruku sa začetim izvorom ustavnosti koji se u Crnoj Gori može pratiti kroz prve kodifikacije građanskih zakonika. Ustav iz 1905. godine, iako manifestacije knjaževne svemoći i primata istočno-pravoslavnog svjetonazora, nastaje u jednom kontekstu tad već plurikulture Crne Gore. Iako je ustav donijet (oktroisan) iz političkih pobuda i razboritog knjaževog razumijevanja konteksta vremena, on je došao u, za ustave, prirodni kontekst pluralnosti unutar jedne političke zajednice. Dakle, država je nastala prije ustava. Međutim, ustav je bio vrhunska potvrda njene relegitimacije. Ustav je bio, dakle, političko uobličenje pluralnosti koja drugačije ne bi mogla da opstane u okvirima jedne neograničene autokratije.

Nacije kao oblici političkog kolektiviteta nastaju krajem 18. i početkom 19. vijeka¹⁴. Poput evropskih, i crnogorska politička elita oličena u dinastiji Petrović, preuzela je na sebe proces nacionalnog preporoda. Škole, crkva, prvi štampani mediji bili su sredstva kojima je trebalo „popularizovati“ ovaj oblik

¹⁴ Stavu da su nacije produkt 19. vijeka, Francuske građanske revolucije, industrijalizacije i modernizacije, skloni su autori koji pripadaju tzv. konstruktivističkim teorijama nacionalizma: Gelner, Andersen i Hobsbaum. Ovaj pristup, nasuprot primordijalističkim teorijama koje nacije vide kao moderni oblik starih etnija, dominira u politikološkoj i istoriografskoj literaturi.

kolektivnog pripadanja, koji je do tada bio uglavnom plemenski, lokalni i vjerski. Međutim, koncept nacije usvojen od strane balkanskih i istočnoevropskih naroda bio je uglavnom etnički, a ne politički, što je i razumljivo s obzirom da je taj koncept uglavnom nastajao u kontekstu nepostojanja suverenih država. Nacija, pak, u crnogorskom istorijskom iskustvu, nastaje nakon države što je ne čini političkom. Nacionalna bipolarnost žitelja ondašnje Crne Gore, zapravo, dovede kasnije do gubitka državnosti kao okvira političkog djelovanja, upravo u ime nacionalnog.

Ovom argumentacijom se dolazi do zaključka da je nacija u političkoj povijesti Crne Gore bila kategorija dekonstrukcije ili u najmanju ruku kontestacije državnosti, dok je ustavnost bila izvor njenog legitimisanja i pravnog utemeljenja.

Fridrih Majneke ukazuje na dva ključna obrasca formiranja modernih država u Evropi: *nacionalizacija države* – već postojeće teritorijalne države rekonstituišu se u države-nacije i *etatizacija nacija* – anticipiranu nacionalnu svijest širi propaganda koja zacrtava pozicije koje vode ka formiranju nacionalnih država.¹⁵ Nesumnjivo je da se upravo na ovim principima formirala moderna crnogorska država, jednako kao i druge evropske države. Nacija i država su fenomeni postnapoleonovske Evrope čija je sinergija i međuzavisnost, imajući u vidu temeljne kontradikcije u suštini ovih pojmova, može biti prevaziđena jedino kroz koncept ustavnosti.

Summa summarum, premda je suverenost istorijski pripadala državi, ona je danas normativno, ustavnim odredbama, data građaninu, a suštinski se i dalje poziva na koncept nacionalnosti. Ako država i nastaje prije ustava, istorijski i logički, šta je u temelju države ako ne njeno *političko tijelo*¹⁶ - politički subjekti

¹⁵ Milan Podunavac, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, br. 19, CANU, 2008., p. 143.

¹⁶ Na pitanje šta je nacija, Sjejes odgovara da je to tijelo udruženih članova

jedne zajednice koja još uvijek nije postala država. Zato se suverenost ustavom i vraća tom istom političkom tijelu, sada u formi građana, dok je ustav garant prava tih političkih, a sada već pravnih subjekata. Konstitutivna moć političkog tijela transformisana je u konstitucionalnu moć ustavne države.

Ustavni patriotizam u pluralnoj i polarizovanoj političkoj zajednici, čije je nacionalno i državotvorno samorazumijevanje oprečno, predstavlja najbolji okvir političke legitimacije i potencijalno osnov stabilnog i funkcionalnog političkog poretka. Pride, ustavni patriotizam je u saglasju sa idejom društvenog multikulturalizma jer državu rasterećuje simboličkih i vrednosnih balasta podjela i vladavinu prava, kao sistem zaštite ličnih i kolektivnih prava i sloboda, smješta na pijedestal patriotske privrženosti. Ukratko, ustavni patriotizam je i deontološki (principijelno/dužnosno) i utilitarno (konsekvencijalistički/korisno)¹⁷ najbolji okvir za razvoj ustavnog identiteta Crne Gore. Principijelno, jer u društvu pluralnih svjetonazora legitimnost daje onima koji garantuju međusobno poštovanje i suživot pojedincima i grupama, a ne partikularnim koncepcijama dobra koje se vežu za određenu

koji žive pod zajedničkim *zakonom* i predstavljeni istim *zakonodavnim* tijelom. “Qu’est-ce qu’une nation? Un corps d’associés vivant sous une loi commune et représentés par la même législatrice, etc.” Dakle, nacije kao političke zajednice nema bez njenog pravnog uobličjenja. Vidjeti takođe: Podunavac, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“.

¹⁷ Određeni broj autora smatra da je nekoherentno istovremeno pristupati ustavnom patriotizmu iz obje etičke paradigme. Saglasan sam da su u pitanju dvije različite argumentacije, te da odabir iste podrazumijeva „kretanje“ unutar jednog etičkog pristupa. Ipak, vjerujem da u politikologiji nije rijetkost da se argumenti u prilog jednom konceptu osnažuju različitim paradigrama. U tom smislu, primarna linija argumentacije je bazirana na deontološkoj etici, tj. onoj koja uvažava sistem dužnosti i iz njih izvedenih principa, dok je konsekvencijalizam prilika da se ideja ustavnog patriotizma dodatno ojača.

društvu, nacionalnu ili etničku grupu. Konsekvencijalistički, jer omogućava stabilnost poretka, prihvatanje državnosti Crne Gore kao neupitnog okvira za dalji razvoj njenog ustavno-demokratskog života.

Ustav Crne Gore - „u njega smo svi zakleti“?

Pitanje stabilnosti i trajnosti crnogorskog državotvornog projekta imaju svoju neuralgičnu tačku u načinu formulisanja poželjne forme patriotske privrženosti. Gotovo vijek nacionalne i političke bipolarnosti crnogorskog društva ukazuje da je potrebno tražiti one forme patriotizma koje dopuštaju identitetsku razliku, a ipak sjedinjuju različite grupe i pojedince u jedinstveni politički i ustavno-pravni poredak. Jedinstvo razlika identitetu, ali jedinstveni patriotski identitetu bio bi idealna formula, koja s jedne strane uvažava realnost različitosti i političke kulture, kulture sjećanja, a istovremeno obezbjeđuje jedinstvo neophodno svakoj društvenoj i političkoj zajednici, njenoj stabilnosti i legitimnosti.

U vremenu kada je pravo osnov intersubjektivne komunikacije, a demokratska deliberacija polje njenog kreativnog ispoljavanja, Ustav je vertikala koja uspostavlja poredak jedne političke zajednice. Ustav prevladava razlike, ne ignorišući ih već uvažavajući njihovu konstitutivnost za politički sistem kao mrežu moći, ciljeva, zahtjeva za priznanjem. Ustav je osnovno polazište u traganju za modalitetima političkog, državnog i opštedruštvenog razvoja. Zato se čini da je značaj ustava kao normativne i kreativne osnove u nas obesmišljen tradicijom fasadne ustavnosti. Dakle, treba iznova mobilisati potencijale ustava kao dokumenta sabornosti, zajedništva, društvenog ugovora, univerzalnosti ali i povelje jednakosti pred zakonom,

individualne slobode, prava na posebnost, dakle partikulariteta kao neodvojive odrednice identiteta savremenog čovjeka.

Ustavi su povelje slobode, ali i jezik samorazumijevanja savremenih političkih zajednica. Zato je stvaranje ustava kruna konstituisanja jedne političke zajednice u zajednicu prava i slobode. Osjećaj privrženosti ustavnim normama jednog poretka najbolji je znak odanosti političkoj zajednici. Posebno u uslovima kada su i država i nacija predmet kontestacije, ustav je tačka oslonca društvu i poretku.

Ustavni patriotizam bio bi za Crnu Goru ne samo oblik patriotske lojalnosti nego i oblik političkog samorazumijevanja njenih građana. Građani sebe razumiju kao konstituente političkog tijela koje nastaje društvenim sporazumom, baziranom na njihovom pristanku, slobodno izabranom suživotu u političkoj zajednici. Razumijevajući zajednicu kao rezultat političke volje a ne etničke pripadnosti ili istorijskog usuda, građani skloni ustavnom patriotizmu shvataju da su ustav i zakon osnovni instrumenti rješavanja sukoba unutar demokratskog društva.

Ustavni patriotizam postavljen je na temelje pravne države i vladavine prava, te je sudska grana vlasti izuzetno važna u njegovom ostvarenju. Pisani ustavi koji se ne mogu mijenjati prostom većinom i sudska revizija ustavnosti zakona, prema Lajphartu i njegovoj studiji trideset šest demokratija, su dvije od deset ključnih odrednica konsociacione (konsensualne) demokratije kao demokratije koja uvažava raznolikost i podstiče osjećaj povjerenja građana u institucije pluralnih društava¹⁸.

Najzad, ustavni patriotizam je forma legitimacije države u vremenu polarizacije, pluralnosti, razjedinjenosti. Crnogorski Ustav je mlad i mora za sebe naći širi konsenzus građana Crne

¹⁸ Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, Službeni list SCG i CID, Beograd, Podgorica, 2003, 220-232.

Gore kroz aktivnu deliberaciju o temeljima političke zajednice i o njegovoj eventualnoj reviziji. To je preduslov da koncepcija ustavnog patriotizma bude prihvaćena kao važeća i da proizvodi normativna dejstva o kojima je ovdje bilo riječi. I zato, premda je nekima Lovćen simbolički i vrjednosno „sveti oltar“, za život pluralne političke zajednice jedina „svetinja“ je ustav, a pravna država ovjenčana vladavinom prava njen jedini „oltar“.